УДК 81′25

Р.Р. Мусабәкова

ТӘРҖЕМӘ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕНӘ КАРАТА: РӨСТӘМ КУТУЙ

В статье рассматривается особенности переводов Рустема Кутуя. В качестве языкового материала использованы произведения татарских поэтов С. Хакима, С. Баттала, Р. Файзуллина и др., а также проза Амирхана Еники. Опираясь на высказывания К. Миннибаева по поводу его переводов, делаются определенные выводы: в чем состоит их особенность и уникальность, что отличает переводы Р. Кутуя от переводов других переводчиков.

Ключевые слова: оригинал, художественный перевод, адекватность, вольный перевод, подстрочник.

The article examines the features of Rustem Kutui's translations. The works of Tatar poets S. Khakim, S. Battal, R. Faizullin and others, as well as the prose of Amirkhan Yeniki were used as linguistic material. Based on K. Minnibaev's statements about his translations, certain conclusions are drawn: what is their peculiarity and uniqueness, what distinguishes them from R. Kutui's translations from other translators.

Keywords: original, literary translation, adequacy, free translation, word-forword translation.

«Тәрҗемә – кабиләләрне, халыкларны берләштерүгә юнәлтелгән бөек миссияне башкаручы кешеләрнең үзенчәлекле эшчәнлеге. Без аны милли-сәнгати һәм лингвистик тәҗрибә буларак кабул итәбез. Кешелек тәрҗемәне язма тарих дәвамында, бер яктан, мәдәни интеграция, икенче яктан, тәрҗемә юлында киртә булып торган, ерып чыкмаслык күптеллелек йогынтысы астында башкара», – дип яза П.И. Копанев [Копанев, с. 64].

Сәнгати тәрҗемә тарихы бик борынгы заманнарга барып тоташа. Ул Бабил манарасы чорыннан ук кешелекне гасырдан гасырга озата бара. Тәрҗемә тарихы – ирекле һәм сүзгә-сүз тәрҗемәнең соңгы дәрәҗәдәге тәңгәллеккә ирешү омтылышында ярышуы һәм каракаршы торышы. Аерым чорларда я ирекле, я сүзгә-сүз тәрҗемә өстенлек ала. Ләкин XX гасыр тәрҗемә тарихы – тәңгәл тәрҗемәгә ирешү юлында, гадәттә, ике ысулны да кире кагу ул.

Тәрҗемә бер милли әдәбият әсәрен бүтән милли әдәбият әсәренә әйләндерергә ярдәм итә. Ахыр чиктә әдәби әсәр тәрҗемә рәвешендә, башлангыч тел формасыннан аермалы буларак, мөстәкыйль яши башлый. Н.И. Конрад язганча: «...андый үзгәрешләр аркасында, тәрҗемә күпмедер югалта, ләкин күпмедер ота да. Югалтулар арасында – кабатланмас индивидуальлек...» [Конрад, с. 339].

Ирекле тәрҗемә язма практикада примитив сүзгә-сүзлелеккә реакция рәвешендә үзләштерелә, эчтәлекне гади генә бүтән телгә аударуга кайтып кала, ахыр чиктә ул оригиналның тел формасыннан мөстәкыйльлеген тәшкил итә. Шуңа да карамастан, әдәбиятларның эчтәлек ягыннан якынаю чарасы буларак, ул мәдәни кыйммәтләр алмашуда зур роль уйный.

Р. Кутуй иҗатында поэзия һәм проза бер-берсенә комачауламыйча, шул ук вакытта бер-берсен тулыландырып, гаҗәеп тату яши. Шушы ук күренеш аның тәрҗемәләрендә дә чагыла. Р. Кутуй үзен поэзиядә дә, прозада да сыный. Поэзия, гадәттә, тәрҗемә өчен авыр өлкә булып санала, әмма шагыйрь С. Хәким, С. Баттал, Н. Арсланов, Р. Фәйзуллин, Р. Әхмәтҗанов, М. Әгъләмов шигырьләрен тәрҗемә итә. Бу мәкалә кысаларында без аның проза тәрҗемәләренә тукталырбыз.

Язучы һәм тәрҗемәче К. Миңлебаев Р. Кутуй турында болай дип яза: «…шигъри күңелле кеше, үзе искиткеч проза авторы... Аңа кулына оригиналны алу файдасыз: барыбер берни аңламаячак, ул белгән татар сүзләренең саны уннан да артмый – ул замана нәтиҗәсе. Бөтен нечкәлекләрне (әгәр алар анда урын алса) ул бары тик сүзгә-сүз тәрҗемә (подстрочник) буларак кына кабул итә. Оригиналны укыганнан соң, уйлана, һәм ахыр чиктә бөтенләй икенче, яңа әсәр тудыра. Әйе, русча укыганда ул искиткеч матур яңгырый, ләкин бу инде тулаем Еники түгел (дөресен әйткәндә, бу бөтенләй Еники түгел). Бу үзенә күрә бер вариация, Р.Кутуй әсәре, ләкин Ә. Еникигә нигезләнеп, зур осталык куеп язылган вариация…» [Миннибаев, с. 78–79].

Һәр тәрҗемә артында автор гына түгел, ә тәрҗемәче шәхесе дә тора. Р. Кутуй хәреф артыннан түгел, фикер артыннан бара. Тәрҗемәченең интуициясе яхшы эшләргә, автор һәм тәрҗемә арасындагы чикне атлап чыгарга ирек бирмәскә тиеш. Авторның сәләте тәрҗемәченекеннән ким булырга тиеш түгел. Тәрҗемә текстындагы аерым урыннар вакыт-вакыт уйдырмага да барып җитә. Бу урында XIX йөзнең танылган тәрҗемәчесе И.И. Введенский искә төшә, аның турында К.И. Чуковской болай дип яза: «Ни генә булмасын, аның тәрҗемәләре миңа охшый. Әйе, күп хаталар җибәрә, ләкин аннан башка бездә Диккенс булмас иде: өлкән тәрҗемәчеләр арасында ул беренче булып безне аның иҗатына якынайтты, безне аның атмосферасы белән урап алды, аның темпераментын йоктырды... Әйе, уйдырма – һич тә ярамый торган нәрсә, ләкин Введенскийның аерым уйдырмалары текст белән гармония тәшкил итәләр, аларны сызып ташларга кул күтәрелми. Кем белә, Диккенс үзе, әгәр алар аның кулына килеп керсәләр, сызып ташлый алыр иде микән» [Чуковский, с. 546].

Ч. Айтматов: «...Тәрҗемәче, максималь төгәл булып, автор эзеннән барып, аз гына да оригиналдан тайпылмыйча эш итәргә тиешме, яки оригинал белән эш иткәндә, үзен күпмедер дәрәҗәдә ирекле

тотып, тәрҗемә ителә торган әсәргә үзен “кертергә” тиешме?..» – дип сорау куя һәм үзе үк җавабын да бирә: «Мин болай уйлыйм: тәрҗемәче бер генә очракта чын гөнаһ кыла – оригиналның рухын, җанын бозганда, ягъни әсәрнең тема һәм идеясен тышкы яктан охшаш әйберләр белән алыштырганда...» [Айтматов, с. 172–173]. Тәрҗемә мәсьәләсендә Ч. Айтматов күздә тоткан принцип Р. Кутуй иҗатында да күзгә ташлана: ул да оригиналга зыян китерми генә, текстка үзенекен кертә.

Төгәллек принцибыннан, оригиналга якынлык дәрәҗәсеннән чыгып, җөмләләп, абзацлап, бүлекләп тәрҗемәне оригинал белән традицион чагыштыру (Кутуй очрагында) – оттырышлы ысул. Туры килмәү очраклары (төшереп калдыру, өстәмәләр кертү, алмаштыру һ.б.) күп. Билгеле, ул – ирекле тәрҗемәче. Кайвакыт классик дип әйтерлек тәрҗемәдә ситуациянең кискенлеген көчәйтүгә юнәлтелгән образлы мәгънә, тел характеры юкка чыга. Кутуйның исә, киресенчә, болар барысы да өстәмә тирәнлек, үткенлек белән баетыла. Аның тәрҗемәсе – шул ук оригинал, ләкин ул тәрҗемәче йөрәге, хисләре, темпераменты аша уздырылган. Бүтәнчә, ул тәрҗемәгә алынмас та иде. Ул оригиналга якын булу максатын куймый да. Оригинал аның өчен күчереп кую (переложение), күз алдына китерү (видение), трактовка өчен үзенә күрә бер башлангыч пункт кына булып тора. Бу очракта Р. Кутуйның тәрҗемәче генә түгел, ә шагыйрь һәм прозаик, димәк, иҗади шәхес булуы да зур роль уйный. Иҗади шәхес – гади тәрҗемәче генә түгел. Менә кая барып тоташа аның тәрҗемә белән ирекле эш итү тамырлары, чөнки тәрҗемә – ул сәнгать. Р. Кутуй – нәкъ менә шундый тәрҗемәче.

Тәрҗемә практикасында, оригиналга якынрак килү максатыннан, кайвакыт автор сүзләреннән ерак китү хуплана, ягъни тәрҗемәдә сүзгә түгел, ә бәлки фикергә якынаю кирәк. Р. Кутуй да шулай эшли.

«Һәр текст – уникаль әйбер, шул ук вакытта ул бүтән телдән тәрҗемә. Бер текст та тулаем оригиналь була алмый, чөнки тел – ул үзе үк тәрҗемә: беренчедән, ул дөньяны чагылдыра, икенчедән, аның һәр билгесе, һәр фразасы – ул яңа билге, яңа фраза. Ләкин бу фикерне капма-каршыга алыштырып була, һәм ул мәгънәсен югалтмаячак: бар текстлар да оригиналь, чөнки һәр тәрҗемә калганнардан аерылып тора. Һәрбер тәрҗемә күпмедер дәрәҗәдә – уйдырма, һәм бу яктан уникаль текст булып тора» [Октавио, 159].

И.С. Тургеневның «Иң дөрес тәрҗемәдә дә тәрҗемәче рухы сизелеп тора» дигән фикере белән килешми мөмкин түгел. Тәрҗемәче тәрҗемәдә эреп бетәргә тиеш, диләр. Р. Кутуй тәрҗемәләре бу принципка да тулысынча яраша. Хикмәт һич кенә дә аның татар телен белү дәрәҗәсенең аксавында түгел, ә аңа гына хас булган манерада: Р. Кутуй иҗат процессына кереп чума һәм үзе язган кебек тәрҗемә итә. Аның тәрҗемәләрен оригинал текст белән чагыштырып өйрәнгәндә, ирексездән, тәрҗемәченең тәрҗемә белеме дигән фән барлы-

гын белүенә шикләнәсең, чөнки тәрҗемә фәне принциплары, кагыйдәләре аның тәрҗемәләрендә сакланмый кебек. Икенче яктан, бу кагыйдәләрне махсус өйрәнгән булса, Р. Кутуй бер нәрсәне дә тәрҗемә итмәс иде дигән фикер дә туа, чөнки бу белемнәр иҗади шәхеснең кулын бәйләп торырлар иде. Тәрҗемәче хезмәте җиңелләрдән түгел, ләкин Р. Кутуй өчен ул – рәхәтлек дөньясы. Р. Кутуй бу дөньяда эреп, иҗатка чумып, яңа текст барлыкка китерә. Р. Кутуйның тәрҗемә әсәрләрен чын мәгънәсендә ирекле тәрҗемә дип атарга мөмкин.

Ә. Еникиның «Тынычлану» хикәясен һәм «Гөләндәм туташ хатирәсе» романын чагыштыргач, хикәянең романга караганда оригиналга якынрак булуы сизелә. Моның сәбәбе – беренчесенең Р. Кутуй тарафыннан (С. Хозина белән берлектә) тәрҗемә кылуындадыр. Ә икенчесе – Р. Кутуй үзе генә башкарган тәрҗемә. Р. Кутуй жанрын – тәрҗемә-күчереп кую (перевод-переложение), иярү (подражание) дип тә атарга мөмкин булыр иде.

К. Миңлебаев фикерләренә әйләнеп кайтсак, «Автор үзе (Ә. Еники – *Р.М.*), – дип яза ул, – мин аңлаганча, башта бәргәләнде, әсәрләренең һәр тәрҗемәсе хакында, аларның куйган хезмәтләрен бәяләгәндә, берсенә өстенлек биреп, икенчесен үпкәләтүдән шикләнде. Хәтердә, кайчандыр ул Р. Кутуйның поэтик табышларына соклана иде. Ләкин аңа соңрак барып җитте: болар бары тик вариацияләр генә булган икән» [Миннибаев, с. 78–79].

Киләчәктә тәрҗемәче хезмәте югалткан үрләрен кабат кайтарыр, кирәк дип табылыр һәм тиешле дәрәҗәдә бәяләнер дип ышанасы килә. Дөньяда бар нәрсә дә, шул исәптән тәрҗемәләр дә, картая, искерә. Классик әсәрләр 100 елга бер яңадан тәрҗемә ителергә тиеш санала. Моны яңа буын вәкилләренең ихтыяҗлары таләп итә. Күрәсең, Р. Кутуй тәрҗемә иткән әсәрләр яңадан тәрҗемә ителер. Ә бүген алар Р. Кутуй тәрҗемәсендә яши бирәләр, җиңел укылалар, үзләренең төп вазифасын үтиләр – рус телле укучыны татар әдәбиятының иң гүзәл әсәрләре белән таныштыралар.

Әлеге мәкаләдә Р. Кутуйның тәрҗемәләренә бәя бирү максаты куелмады. Шуны ышанып әйтәбез: Р. Кутуй тәрҗемәләренең татар әдәбиятында үз урыны бар, алар үз вазифасын үтәп яши. Бүген аларны үзгәртеп булмый. Элегрәк без студентларга (тәҗрибә рәвешендә) Ә. Еники язган «Тынычлану» хикәясенең ике тәрҗемәче тарафыннан эшләнгән (Р. Кутуй һәм профессиональ тәрҗемәче) биреп карадык. Р. Кутуй тәрҗемәләренең укучыга тәэсирен ачыклау җәһәтеннән бу бик тә әһәмиятле. Нәтиҗә шул: студентлар текстка мавыгып анализ ясады, бәя бирде; алар тәрҗемәләрнең хәтта исемнәре белән дә аерылып торуына («Умиротворение» һәм «Успокоение») игътибар иттеләр; шул ук вакытта профессиональ тәрҗемәченең эшен төгәлрәк тәрҗемә дип таныдылар. Ахыр килеп, Р. Кутуй тәрҗемәләре һәркемне әсир итә, аның иҗаты укучыга һәрьяклап ошый дигән тәэсир кала.

Әдәбият

Копанев П.И. Вопросы и теория художественного перевода. Минск: Изд-во БГУ, 1972. 295 с.

Конрад Н.И. Запад и Восток. М., 1966. 496 с.

Миннибаев К.С. Перевод – это искусство. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2004, 196 с.

Айтматов Ч. Перевод – дитя любви // Перевод – средство сближения народов. М.: Прогресс, 1987. С. 172–179.

Октавио Пас. Перевод // Перевод – средство сближения народов. М.: Прогресс, 1987. С. 160–177.

Чуковский К.И. Собр. соч. в 6-ти томах. Т. 3. М., 1966. 646 с.

Мусабәкова Рәйсә Рәшит кызы,
филология фәннәре кандидаты